

Картаева Т.Е.

**СЫР БОЙЫНДАҒЫ
ЕГІНШІЛІК
(XIX ғ. екінші жартысы)**

*В статье рассматривается
развитие земледелия в регионе
Сырдарьи во второй
половине XIX века.*

*The Development of agriculture
in the region of the river Syrdarya
in the XIX century is considered in the
article.*

Егіншілік Қазақстан территориясында өмір сүрген ежелгі тайпалардың мал өсірумен қатар дамытқан негізгі кәсібі болды. Оңтүстік Қазақстан аудандарында, Сырдария, Шу, Талас, Арыс өзендерінің бойында, Қаратау жотасы баурайларында, табиғи су қоймалары мен шабындық алқаптары бар жерлердегі табиғат жағдайлары бұл жерлерде ірі-ірі егіншілік қоныстарының пайда болуына себеп болды.

Б.э.д. II ғасырдан б.э. III ғасырлары арасында өмір сүрген қаңлы тайпаларының Сырдың төменгі ағысы бойындағы қоныстарына жүргізілген зерттеу барысында археологтар дәндер мен астық қамбаларының орнын тапқан. Еден сылағы мен қамкесектен сабан-топан қалдықтарының болғандығы, дән үккіштер мен астық сақтайтын қамбалардың көп кездесуі, жер өңдейтін тас кетпендер, сүйектен жасалған орақтардың табылғандығы қаңлы тайпалары арасында егіншіліктің әдеуір дамығандығын дәлелдейді. Б.э. алғашқы ғасырларында егінді суару шектеулі көлемде жүргізілген, әдетте суды пайдалануға еңбектің ең қарапайым әдістері қолданылды. Жетіасар мәдениетін құрайтын Сыр бойындағы қаңлы тайпаларының қоныстарында көптеген жарма, арықтар іздері сақталған. Су үлкен каналдар арқылы кіші каналдарға құйылған және қала ішіне кіші каналдар арқылы барған. Қала іштерінде су қоймалары жасалып, бақша суаруға пайдаланылған. Археологиялық ескерткіштердегі егіншіліктің іздері Сыр бойында ертеде отырықшылық мәдениет болғанын дәлелдей түседі, әрі Сыр бойында егіншіліктің қалыптасу тарихы тереңге саяды деуге болады.

Сыр бойында егіншіліктің кәсіп ретінде кеңінен өріс алуы XIX ғасырдың орта кезіне саяды. «Санкт-Петербургские ведомости» басылымының 1865 жылғы №266 санында жарияланған редакциялық мақалада Сырдария қазақтарының отырықшылыққа ауысуына Перовскіде фортың салынуы әсер еткен, - деп көр-

сетілген.

XIX ғасырдың 2-ші жартысында Қазақстандағы егіншіліктің дамуы қазақ шаруашылығында оның алдындағы уақытта болған ілгері басушылықтар арқылы әзірленген еді. Бұл кезеңде егіншіліктің біршама кең өріс алған жері Сырдария өңірі болды.

XIX ғасырдың орта шенінде қазақтардың көрші отырықшы егінші халықтармен және орыс қоныстанушыларымен мәдени-экономикалық байланыстарының күшеюі, қазақ егіншілігінің дәрежесі мен аумағына, көршілерден агрономиялық тәсілдерді үйренуіне, егіншілік дақылдарын таңдауына, егіншілік өнімдердің шаруашылық және басқа мақсаттарға орынды пайдалануға айтарлықтай әсер етті. Мал апатына соқтыратын індеттер мен жұттың болуы мал шығынын арттыра түсті, малы азайған қазақтар көшпеліліктен қол үзіп, егіншілікпен айналысуға мәжбүр болды.

Халықтың егіншілік қажеттерін қанағаттандыруға Қазақстандағы Сырдария, Қуандария, Жаңадария, Арыс, Сарысу, Келес, Талас, Шу сияқты өзендерінің суы жеткіліксіз болды. Сол себепті халық өзендерден құрғақ далаға арықтар тартты. Арық қазуға кейде бір рулы ел толық кіріскен. Үлкен арықтар қазу ісі бірнеше жылға созылған.

XIX ғасырдың 2-ші жартысында Қазалы уезінде жергілікті халық Жанкент сияқты қираған қалалар, ескі қоныстарға апаратын арықтарды тазартып, аршып қалпына келтіру жұмыстарына кірісті. Істің барысы Н.Маевтың мақаласында былайша баяндалды: «Бірқазан арығы Қазалыдан 45 шақырым жердегі Сырдарияның сол жағынан тартылды, ұзындығы 11 аршын, Сырдан басталатын көзінің ені 17 аршын, бара-бара 14 аршынға қысқарды. Көлемі 50 шақырымдай арық Бірқазан көліне құяды. Арықты тазалау жұмысы 1876 жылы басталды, 1878 жылы 10000 пұт астық егілді. Баужиде арығының ұзындығы 65 аршын, ені 9 аршын. Баужидеге параллель жатқан ұзындығы 6 шақырым егістікке тары егілді. Бұл екі арық 2500 пұт астық дәні егілетін жерді суаруға мүмкіндік береді. Ергерек арығының құрылысына 1878 жылы 4000 адам, 1879 жылы 2000 адам тартылды. 1878 жылы Ергерек алқабына 3 мың пұт әртүрлі астық дәні егіліп, 1879 жылы 5000 пұт астық дәні егілді. Жанкент шаһарына апаратын ұзындығы 30 шақырым, ені 9 аршын болатын арық ашылып, арық 5000 пұт дән себілген егістікті суарды» [1.86].

Осындай ескі арықтарды қалпына келтіріп, ашып, су жүргізу ісі Жөлек елді мекенінде де қолға алынған. Бұл бастама туралы А.Дятковтың мақаласында Өзек, Көккерім, Төменарық арықтары мен Шиелі каналының қайта қалпына келтірілгендігі және Жөлек болыстығындағы егістік алқаптарындағы суландыру шараларының нәтиже-лері айтылды [2.54]. Осы мақалада Сыр өңірі қазақтарының қалай отырықшыланып жатқандығы, Сорқұдықтан Шиеліге дейінгі 40 десятина, Перовск уезіндегі қазақтардың 10 десятина жерлерді өңдеп, егістік алқапқа айналдырғандығын мәлім етеді.

Арықтарды қолдан қазу, ескі арықтарды қалпына келтіру ісі XX ғасырдың бас кезінде де жалғасты.

«Сырдарьинский бассейн и его будущее значение» атты мақалада Жамандария мен Қараөзек аралығындағы 80 шақырым жерге созылып жатқан жерді Жамандариядан тартылатын Кетпенсу, Қараарық арықтары, Бірқазан, Бесарна арналары және Ақжүректен Қазалының батысына дейінгі аралықтардағы жерлерді игеру мәселесі көтерілді және кәріз, бөгеттер, көпірлер салу керектігі де айтылды [3.2-3].

Сыр өңіріндегі егіншіліктің қалыптасуы жайында А.Макшеевтің еңбегінде: «Сырдария қазақтары егіншілер мен көшпелілерге бөлінеді. ... Егіншілік құралдары қарапайым, ағаш және темір соқалармен жер жыртады. Егінді орақпен, қолмен жинайды. Жылқы, өгіз көмегімен тас диірменде дән тазартылады. Перовск форты мен Жөлек аралығында су және тас диірмендер кездеседі. ... Сыр өзенінің төменгі ағысы

бойында арпа, сұлы, тары, қызыл жүгері, ақ жүгері және қауын, қарбыз өсіріледі», - дей отырып, Сырдың төменгі бойында 2 мыңдай егінші шаңырағы барын көрсетеді [4.64-67].

Сырдарияның Қараөзек сағасы бойы егіншілікті дамытуға аса қолайсыз болса да, суармалы егіншілік үшін Қараөзектен тартылған арықтар маңызды рөл атқарды. Арық қазу ісі аса жауапкершілікті талап еткен. Арық қазу кезінде адамдарды жұмылдыру, ұйымдастыру, оларды басқару үшін - *ақсақал*, суды пайдалануға басшылық жасайтын - *мұрап*, арық құрылысы мен техникасын қадағалайтын - *шабақшы* сайланды. Арық құрылысы аяқталғаннан кейін, көбіне арық қазу ісін басқарған ақсақал атымен аталып кететін.

Егіншілік алқаптарды суаруға Қуандария, Жаңадария сияқты табиғи су көздері және суармалы техникалар пайдаланылды. Суармалы егіншілікті жүзеге асырудың ең тиімді жолы шығыр қондыру болды. Су көтеретін құмыралар қондырылған ағаш дөңгелек екі тісті қондырғының көмегімен, өгіз немесе түйенің көмегімен айналдырылды. Сыр бойында ең қарапайым жасалған шығырдың құны 30 сомды құраған екен [5.104].

Сыр қазақтары тары егуге ерекше мән берген. Тары өнімді жақсы берген, әрі аса ерекше күтімді қажет етпейтін өнім. Жазда жеті ретке дейін суарған, өнімнің өсуі 80 күнге созылған. Арпа мен бидай өсіру ісі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, бұрынғыға қарағанда қарқындай бастады. Оған орыс қоныстанушыларының да келуі әсер етті. Арпа мен бидайдың пісіп, өнім беруі 100 күнге созылған.

Орыс әскери статистерінің зерттеуі бойынша 1860 жылдары Сыр бойының 3000 десятина жерінде егін салынып, одан 200000 пұттай өнім жиналған. Бұл кездері Сыр бойындағы егіншіліктің басты алқаптары Қуандарияның төменгі ағысында, №1-ші форт маңындағы Ақирек, Қамыстыбас көлдері бойында, Перовск форты маңындағы Сырдарияның екі жақ бетінен Жөлекке дейінгі аралықта болды. Перовск форты маңында Баужиде, Бірқазан, Жаңаарық, Келтеарық, Тасарық, Опқанды, Желбан, Қаралан, Бұсырман, Ұзынарық арықтарының бойында, Бірқазан мен Бесарна сағаларының аралығындағы Қан сайында, Батпақөткел өткелі бойында, Қаракөл, Бірқазан, Сарыкөл, Ащы көлдері аңғарында егіншілік атыздары болды.

Инженер-капитан Старковтың мәліметі бойынша, 1860 жылы жалпы Сыр бойында 10295 егінші отбасы болған, 20600 десятина жерге 82400 пұт егін салынып, одан 2 163 000 пұт өнім алған. Тек №1-ші форт маңындағы Ақирек алқабында 800 десятина егін атызы болған [5.107-108]. Ал, әскери кеңесші Осмоловскийдің есептеуі бойынша, Перовск фортынан №2-ші форт аралығында 1857 жылы – 2472, 1858 жылы – 3324, 1859 жылы – 5228, 1860 жылы – 4000 отбасы егін салған. Осмоловскийдің көмекшісі әскер старшинасы Карамышевтің есептеуінше, №1-ші форт өңірінде 1858 жылы – 7650, 1859 – 6872, 1860 – 4350 шаңырақ егін салған. Бұл екі әскери информанттың мәліметінен байқағанымыз 1860 жылы егін еккен қазақтар санының азаюы. Бұл сол жылдардағы құрғақшылық пен шегірткенің қаптауынан егіннің шықпауымен байланысты. 1860 жылы Сырдария бойында орта есеппен жалпы саны 8000 егінші шаңырағы болса, 1861 жылы олардың саны 6500-ге қысқарған. 1862 жылы егін салуға табиғаттың қолайлы болуына байланысты егін салушылардың саны өсіп, Перовск форты өңірінде - 4051, №1-ші форт маңында - 4022, барлығы - 8073 егінші шаңырағы болған. 1862 жылы 35215 десятина жерге - тары, 1209 десятина жерге - арпа, 569 десятина жерге - бидай, 282 десятина жерге – қара бидай арыс егілген [5.109-110]. *Қара бидайды жергілікті қазақтар арыс* деген.

1860-1862 жылдардағы Сыр бойындағы егіншілік көрсеткіші

Кесте 1.

	Штабс-капитан Старковтың мәліметі, 1860 ж.	Осмоловский мен Кармышевтің мәліметі, 1861 г.	Сырдария линиясы әскерілерінің есебі, 1862 ж.	Орта есебі
Егінші шаңырағы	10295	8350	8073	8827
Тары	10300 десятина	}58550 десятина 51 150 - //- - -	32 215 десятина	34688 дес
Арпа	5150 десятина		1 209 - //-	10694 -//-
Бидай	5150 десятина		569	10488 -//-
Қара бидай	-		282	282

1863 жылғы әскери мәліметті негізге алсақ, Перовск уезінде - 4215 егінші отбасы болып, 18520 десятина жерге - тары, 7400 десятина жерге - арпа, 632 десятина жерге - бидай, барлығы - 26 552 десятина жерге егін егілген.

Ал, № 1-ші форт өңірінде 5975 десятина жерге - тары, 1823 десятина жерге - арпа, 688 десятина жерге - бидай, 292 десятина жерге - арыш, барлығы - 8778 десятина жерге егін салынды. №1-ші форт егістіктерінен 5975 пұт тарыдан – 100390 пұт өнім, 12762 пұт арпадан – 70749 пұт өнім, 4820 пұт бидайдан - 28 222 пұт өнім, 1090 пұт қара бидайдан – 11 659 пұт өнім жиналған [5.111].

Сыр бойының қазақтары қауын, қарбыз өсіретіндігі жайлы мәлімет те әскери статистикалық кітаптан табылады. 1863 жылы Перовск өңірінде қауын, қарбыз егілген шамамен 500 десятинадай жерді алған [5.119].

1870 жылы Түркістан статистикалық комитеті жинақтаған мәліметті негізге алсақ 1870 жылы Перовск уезінен барлығы 6947 қазақ шаңырағы егіншілікті, ал 20 018 шаңырақ көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен.

1870 жылғы Перовск уезіндегі қазақ ауылдары [6.118]

Кесте 2

Болыстар	Ауыл саны	Шаңырақ саны	Егіншілікпен айналысатын шаңырақтар
Жанакорған	15	3083	768
Жөлек	14	2740	1030
Кентүб	12	2076	855
Царская	-	2141	614
Шаған	11	2192	-
Жомарт	9	1495	663
Байұзақ	11	1827	807
Қармақшы	10	1627	375
Қысбөгет	10	1779	221
Аққыр	6	1058	363
Сарышығанақ	-	-	1091
Жанадария	-	-	170
<i>Барлығы</i>	<i>98</i>	<i>20 018</i>	<i>6947</i>

В.В.Радлов А. Макшеев дерегіне сүйене отырып, Қазалы уезінде 4000 шаңырақ, Перовск уезінен 6000 шаңырақ егіншілікпен айналысады деген [7.115]. Бұл жерде В.В.Радлов 1860 жылдарды негізге алып отыр.

«Туркестанцев» деген автордың мақаласында 1910 жылғы мәліметті негізге ала отырып, «Перовск уезінде – 3 173,4 мың пұт, жан басына шаққанда – 17,7 пұттан, Қазалы уезінде 3 161,9 пұт астық жиналған, жан басына 17,3 пұттан келеді» делінген [8.3].

1910 жылы Қазалы уезінде жүргізілген ауыл шаруашылығы санағы бойынша Қазалыдағы 24223 қазақ шаруашылығының 12088-і, яғни 50%-ы [9.39], ал, Перовск уезі тұрғындарының 80 %-ы егіншілікті қосалқы кәсіп еткен [10.279].

Перовск уезінде жергілікті халық Сырдария өзені арнасының таситын уақытын егін егуге тиімді пайдалана білді. Г.Загряжскийдің Перовск уезі қарттарынан жазып алған мәліметі бойынша, су тасқыны уақытына қарай егін уақыты 7 кезеңге бөлінген: сәуір тасу – 25 наурыздан сәуірдің басына дейін, арпа мен бидай себілетін уақыт; гүл шалдық – мамырдың басынан 7 күнге созылады, бидай, арпа, жоңышқаға су жіберіледі; гүл уақыт - ағаш гүлдейтін уақыт - мамырдың орта кезінен 15 күнге созылады, бидай, арпа, бақша және жоңышқалықты суарады; тайлақ тасу – 5 және 10 маусым аралығында, судың қатты жылдамдықпен таситын уақыты, 10 күнге созылады, тары егілетін уақыт; шұлғау тасу – шілденің аяқ кезінен тамыздың басына дейін, астық жинауға қолайлы уақыт; қарақұйрық тасу – тамыздың 5-нен 5 күнге созылады, қарақамыстын гүлдейтін уақыты; сүмбіле тасу - тамыздың соңы, жоңышқа суғаруға пайдаланылады [11.358]. Қазақтың дәстүрлі этнографиясын нақтылауға дерек берер информанттардың қатары азая түскен қазіргі уақытта байырғы қазақтардың ортасында болып, жазылып алынған осындай мақалалардың құндылығы, ғылыми танымдылығы арта түсетіні анық.

Егін шаруашылығына байланысты да өзіндік дәстүр, ырымдар қалыптасқан. Этнограф Ә. Диваев 1884 жылдары Сыр бойын аралаған сапарында Перовск уезінің қазағы Мақан Шықтыбаевтан көптеген ырымдарды жазып алып, 1895 жылы «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» жинағында және «Туркестанский сборник» жинағының 567 томында бастырған, солардың қатарында егіншілікке қатысты келесідей мәлімет бар: «Алладан жауын тілеу, жер көгерту үшін тасаттық беріледі. Егін егіп жатқан диқанға өтіп бара жатқан жүргінші «бір дәнін мың дән берсін», - деп амандасады. Егер диқаннан біреу-міреу егістік үшін дән сұраса, ол мүмкіндігіне қарай сұраушыға береді. Диқан өз қырманының астығын алып, пайдалануға кірісерде «Диқан атанын» атына бағыштап, құраннан аят оқиды. Содан соң алғашқы өлшем қайыр-садақаға, «аққұлаға» бөлінеді. Бұл міндетті түрде кешкісін оттың жарығымен жасалады, күндіз жасалмайды» [12.161,165-168]. Бұл ырымдардың барлығы астық мол болсын деген мақсатта жасалады.

Қорыта айтқанда, XIX ғасырда Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы Перовск және Қазалы уездерінде егіншілік мал шаруашылығымен қатар дамыған кәсіп болғанымен, мал шаруашылығы басым болды.

Әдебиеттер

1. Маев Н. Ирригационная работа в Казалинском уезде // Туркестанские ведомости. 1879, №22.
2. Дятков А. Киргизские нужды // Туркестанские ведомости. 1885, №114.
3. Сырдарьинский бассейн и его будущее значение // Туркестанские ведомости. 1888, №51
4. Макшеев А. Описание низовьев Сыр-дарьи. – Спб., 1856.
5. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Ч.1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Составитель Л. Мейер. – Спб., 1865.
6. Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Под ред. Н.А.Маева. Вып. 1. Волости Перовского уезда (по сведениям организационной комиссии). - Спб., 1872.
7. Радлов В.В. Население Южной Сибири и Дзунгарии. Из Сибири. Страницы дневника. – М., 1989.
8. Туркестанцев. Земледелие в Сырдарьинской области // Туркестанские ведомости. 1911, №86.
9. Материалы по киргизскому землепользованию. Казалинский уезд. – Ташкент, 1913.
10. Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае. – Спб., 1911.
11. Загряжский Г. Очерки Перовского уезда // Туркестанские ведомости. 1903, №58.
12. Диваев Ә. Қазақ ырымдары // Тарту. – Алматы, 1992.